

PRZEŚLADOWANIA RELIGIJNE W KRAJU WARTY

Książkę dedykuję Dziadkom, Rodzicom
oraz wiernemu przyjacielowi – Tadeuszowi

Kasper Sipowicz

PRZEŚLADOWANIA RELIGIJNE W KRAJU WARTY

Represje wobec Polaków i duchowieństwa polskiego
a polityka wyznaniowa rządu III Rzeszy 1939–1945

 Księży MŁYN
DOM WYDAWNICZY

Wydanie książki zostało dofinansowane przez Urząd do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych.

Recenzenci:

Prof. nadzw. dr hab. Bogusław Milerski

Prof. zw. dr hab. Ludwik Malinowski

Prof. zw. dr hab. Marian S. Wolański

Publikacja podoktorska.

Korekta:

Małgorzata Gołąb

Projekt okładki:

Wojciech Miatkowski

Skład:

Paweł Szewczyk

© Copyright by Księży Młyn Dom Wydawniczy, Łódź 2016

Drogi Czytelniku

Książka, którą trzymasz w dłoni, jest efektem pracy m.in. autora, zespołu redakcyjnego, grafików i wydawcy. Prosimy, abyś uszanował ich pracę.

Nie kopiuj większych fragmentów, nie publikuj ich w internecie. Cytując fragmenty, nie zmieniaj ich treści i podawaj źródło ich pochodzenia.

Dziękujemy.

ISBN 978-83-7729-308-9

KSIEŻY MŁYN Dom Wydawniczy Michał Koliński

90-345 Łódź, ul. Księży Młyn 14

tel./faks 42 632 78 61, 42 630 71 17, 602 34 98 02

infolinia: 604 600 800 (codziennie 8-22, także sms), gg 414 79 54

www.km.com.pl; e-mail: biuro@km.com.pl

Łódź 2016. Wydanie 1

Spis treści

Wstęp	7
1. Religia w ujęciu i interpretacji głównych ideologów narodowego socjalizmu	11
1.1. Religia i wiara według Adolfa Hitlera – na przykładzie <i>Mein Kampf</i>	13
1.2. Interpretacja religii w ujęciu Alfreda Rosenberga w książce <i>Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch – geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit</i>	19
1.3. Analiza komparatywna <i>Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch – geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit</i> i <i>Mein Kampf</i>	31
1.4. Okultyzm a prominentni działacze NSDAP	34
2. Relacje między władzami III Rzeszy a niemieckimi Kościołami chrześcijańskimi	37
2.1. Polityczny kompromis między III Rzeszą i Kościołem katolickim. Arcybiskup hrabia von Galen i jego sprzeciw wobec doktryny narodowego socjalizmu	38
2.2. Polityczny kompromis i współpraca między III Rzeszą i Kościołami protestanckimi. Rola biskupa Müllera. Światopoglądowa opozycja Kościoła Wyznawców (<i>Bekennende Kirche</i>)	94
3. Kraj Warty jako wzorcowy okręg III Rzeszy (<i>Mustergau</i>)	121
4. Kościół katolicki w Kraju Warty	145
4.1. Struktura Kościoła katolickiego w Kraju Warty	145
4.2. Represyjna polityka Arthura Greisera jako namiestnika i <i>gauleitera</i> Kraju Warty wobec Kościoła katolickiego i polskich duchownych	150

5. Struktura Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Kraju Warty i jego relacje z niemieckimi władzami państwowymi. Rola Arthura Greisera	177
5.1. Represje wobec środowiska polskich i propolskich pastorów jako następstwo ich patriotycznej postawy. Pastorzy – więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych w świetle materiałów archiwalnych i listów do rodziny	194
Podsumowanie	201
Glosariusz terminologiczny	203
Wykaz skrótów	205
Bibliografia wyselekcjonowana	207
Summary	217

Wstęp

Niemcy, a jeszcze wcześniej Germanie, od wieków prowadzili ekspansywną politykę – początkowo wobec plemion, a następnie państw ościennych, odznaczającą się brakiem poszanowania dla podbitej ludności. Nic więc zatem dziwnego, że filozofowie historii – jak Emil Cioran – przedstawiają tę nację jako „barbarzyńców z przeznaczenia”¹. Natomiast łódzki jurysta – Emil Stanisław Rappaport – analizujący nazistowskie zbrodnie, wskazywał na samo pojęcie „wojny” w języku niemieckim, czyli *Krieg*². Słowo to pochodzi od czasownika *kriegen*, który nie ma jednak nic wspólnego z „walką”, a oznacza „pozyskanie”, „zdobycie czegoś”. Zdaniem tego jurysty potwierdza to naturalną skłonność Niemców do łupiestwa i rabunku, obecną w ich świadomości już na poziomie słowotwórczym³. W XVIII i XIX wieku naturalnym sprzymierzeńcem władz niemieckich w umacnianiu ich rządów na nowo podbitych terytoriach (np. w zaborze pruskim) były Kościoły protestanckie, które reprezentowały dominujące wyznanie w Niemczech – ojczyźnie reformacji. Przy czym Kościół katolicki, szczególnie w okresie rządów kanclerza Otto von Bismarcka, był skutecznie marginalizowany przez państwo (tzw. *Kulturkampf*). Sytuacja uległa diametralnej zmianie wraz z przejściem władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów z Adolfem Hitlerem na czele. Narodowy socjalizm głosił hasła stojące w jawnej sprzeczności z doktryną wiary chrześcijańskiej, której zarzucał zbytnie nawiązywanie do judaizmu, m.in. poprzez Stary Testament. Naziści uważali, że naród niemiecki – w ich mniemaniu – należący do rasy aryjskiej znajduje się na wyższym poziomie rozwoju niż inne nacje, i z tego powodu ma prawo, a nawet powinność, podbijać sąsiednie obszary (głównie na wschodzie Europy), aby powiększyć „przestrzeń życiową” Niemców. W warstwie ideologicznej narodowi socjaliści połączyli wierzenia pragermańskie z postulatami socjaldarwinistów, kładąc szczególny nacisk na „czystość krwi”, czyli pochodzenie. Nie oznacza to jednak, że III Rzesza zerwała stosunki z Kościołem katolickim czy też Kościołami ewangelickimi. Zwłaszcza w pierwszych latach rządów Hitlera było wręcz odwrotnie. Nowy kanclerz, pragnąc potwierdzić legitymizację swojego gabinetu na arenie międzynarodowej, usilnie dążył do podpisania ze Stolicą Apostolską konkordatu, do czego doszło 20 lipca 1933 roku. W tym samym miesiącu kierownictwo Rzeszy doprowadziło do unifikacji protestanckich kościołów krajowych, tworząc Niemiecki

¹ E. Cioran, *Historia i utopia*, Warszawa 2008, s. 49.

² E.S. Rappaport, *Naród-Zbrodniarz. Przystępstwa hitlerizmu a naród niemiecki. Szkic analityczny przestępczości i odpowiedzialności osobowo-zespołowej*, Łódź 1945, s. 44.

³ *Ibidem*.

Kościół Ewangelicki (*Deutsche Evangelische Kirche*) pod przywództwem pronazistowskiego Ludwiga Müllera, który później otrzymał godność Biskupa Rzeszy. Gdy władza Hitlera okrzepła, zaostriął on kurs wobec obu tych Kościołów, lecz – nie wypowiadając żadnych z wyżej wymienionych porozumień – wykazał się dużym instynktem politycznym, unikając ostentacyjnej konfrontacji z Kościołami chrześcijańskimi. Zupełnie inaczej postąpiono na tych obszarach polskich wcielonych do Rzeszy, które określono jako „Kraj Warty” (*Wartheland*). Na mocy decyzji Hitlera w okręgu tym nie obowiązywało w pełni ustawodawstwo tzw. starej Rzeszy, łącznie z konkordatem. W związku z tym polityka namiestnika i *gauleitera* Kraju Warty, Arthura Greisera, wobec dwóch największych Kościołów chrześcijańskich oraz ich księży i wiernych była bardziej represyjna niż na terenie starej Rzeszy i innych obszarów Polski wcielonych do hitlerowskich Niemiec. I temu poświęcona jest niniejsza praca. Okręg Rzeszy Kraj Warty miał status wzorcowego województwa (*Mustergau*), a co za tym idzie przeprowadzano tu eksperymenty i posługiwano się rozwiązaniami, które po pozytywnej weryfikacji miały być stosowane na terenie starej Rzeszy, naturalnie po zakończeniu działań wojennych, aby uniknąć niepożądanych niepokojów społecznych. Celem tej pracy jest także przyczynienie się do przezwyciężenia stereotypu historyczno-etnicznego, iż ewangelik to Niemiec. Mimo że zmieniły się realia, ów stereotyp nadal funkcjonuje w polskim społeczeństwie jako historyczny pogłos.

Dotychczasowe prace historyczne poświęcone tej tematyce (zarówno polskie, jak i niemieckie) koncentrowały się na Kościele katolickim bądź na Kościołach ewangelickich, unikając przedstawienia losu obu Kościołów w sposób kompleksowy. Było to spowodowane zapewne tym, iż autorzy większości owych publikacji funkcjonowali lub nadal funkcjonują jako księża katolicy (jak np. Kazimierz Śmigiel) lub protestancy (np. Paul Gürtler), a co za tym idzie ich naturalnym przedmiotem zainteresowania był jedynie Kościół macierzysty. Poza tym fakt, iż wymienieni autorzy byli duchownymi, może budzić wątpliwość co do obiektywizmu ich ustaleń, a przede wszystkim ich interpretacji. Należy również zauważyć, że niebagatelny wpływ na pracę P. Gürtlera, traktującą o Kościele ewangelickim w Kraju Warty, wywarł Alfred Kleindienst (bojownik o niemieckość Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, nie skrywający w 1939 roku sympatii do nazistów), który udzielał Gürtlerowi „rozmaitych rad i wskazówek”⁴, co przyznał sam autor we wstępie książki. Nadto Śmigiel oraz Gürtler koncentrują się w przeważającej mierze na Wielkopolsce, wzmiankując jedynie o ziemi łódzkiej. Jediną pracą napisaną na ten temat przez osobę świecką jest książka Zenona Fijałkowskiego pt. *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, która – jak sam tytuł wskazuje – przedstawia w sposób ogólny dzieje Kościoła katolickiego w Polsce pod hitlerowską okupacją. Publikację tę cechuje także swoisty nieobiektywizm wobec Kościoła katolickiego, co nie może dziwić, zwłaszcza że ukazała się w PRL. Co zaś się tyczy Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Kraju Warty, to do dziś nie powstała w Polsce praca poruszająca kompleksowo tę problematykę.

⁴ P. Gürtler, *Nationalsozialismus und Evangelische Kirche im Warthegau. Trennung von Staat und Kirche im nationalsozialistischen Weltanschauungsstaat*, Göttingen 1958, s. 10.

Niniejsza praca składa się z pięciu rozdziałów głównych oraz dziewięciu podrozdziałów. W pierwszym rozdziale przedstawione zostały religia i kościoły w interpretacji Adolfa Hitlera i Alfreda Rosenberga, zaprezentowanej w ich książkach: *Mein Kampf* oraz *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch – geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. Ponadto porównano poglądy obu tych ideologów NSDAP w istotnych kwestiach wiary i religii, aby wykazać występujące w ich koncepcjach podobieństwa i różnice. Omówiono także jako rzecz osobliwą związki nazistów z organizacjami okultystycznymi. Rozdział drugi traktuje o relacjach między Kościołem katolickim i Kościołami protestanckimi a władzami III Rzeszy, ze szczególnym uwzględnieniem roli arcybiskupa hrabiego Clemensa Augusta von Galena, ewangelickiego biskupa Ludwiga Müllera oraz Kościoła Wyznawców. Rozdział trzeci traktuje o genezie Kraju Warty jako wzorcowego okręgu Rzeszy. Następnie została omówiona struktura Kościoła katolickiego w Kraju Warty oraz polityka A. Greisera wobec tego Kościoła i jego kapłanów. Scharakteryzowano także strukturę Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Kraju Warty oraz jego relacje z niemieckimi władzami państwowymi. Ostatnimi z analizowanych wydarzeń i faktów były represje wobec środowiska polskich i propolskich pastorów ewangelickich jako następstwo ich antyfaszystowskiej, patriotycznej postawy.

W niniejszej dysertacji wykorzystano zarówno akty normatywne (ustawy, dekrety, rozporządzenia, zarządzenia, statuty etc.), jak i materiały archiwalne znajdujące się w zbiorach Instytutu Pamięci Narodowej, Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz w zbiorach Archiwum Państwowego w Łodzi. Szczególną uwagę poświęcono prywatnej korespondencji pastorów ewangelickich więzionych w hitlerowskich obozach koncentracyjnych oraz dokumentom parafii ewangelicko-augsburskich z okresu okupacji.

Co się zaś tyczy metodologii badań, to zastosowano w pracy interdyscyplinarne metody i techniki badawcze: metodę socjologiczną (rozmowy i wywiady ze „świadkami historii”), metodę hermeneutyczną, tradycyjną metodę narracji historycznej oraz prawno-politologiczną analizę dokumentów i aktów normatywnych.

Z najważniejszych pozycji należących do literatury przedmiotu należy wymienić zarówno publikacje polskich badaczy, m.in. Leona Halbana, Czesława Madajczyka, Czesława Łuczaka, Franciszka Ryszki, Bogusława Drewniaka, Kazimierza Piwarskiego, Emila Stanisława Rappaporta, Jerzego W. Borejszy, Edmunda Osmańczyka, Stanisława Nawrockiego, Aleksandra Wierzejewskiego, Stanisława Tyrowicza, jak i niemieckich, m.in. Ernsta Pipera, Eberharda Jäckela, Gerharda Besiera, Marthy Schad, Wenera Masera, Thomasa M. Schneidera, Hansa-Waltera Schmuhla, Gottfrieda Abratha oraz Wolfa-Dietera Hauschilda (zob. bibliografia).

Podziękowania

Specjalne podziękowania kieruję do Pana Profesora Lucjana Meissnera, bez którego fachowej pomocy niniejsza książka nie powstałaby.

1.

Religia w ujęciu i interpretacji głównych ideologów narodowego socjalizmu

Narodowy socjalizm – jak każdy ruch ideowopolityczny¹ o charakterze totalitarnym – usiłował zawładnąć sercami i umysłami swych wyborców, a w późniejszym okresie wszystkich współobywateli. O krok dalej poszedł w swej interpretacji tego zjawiska Leon Halban – jeden z pierwszych polskich badaczy sfery duchowej w państwie nazistowskim – konstatując, że to „państwo staje się Bogiem”². Aby osiągnąć ten cel, należało zmierzyć się z życiem religijnym, a przede wszystkim z reprezentującymi je największymi Kościołami III Rzeszy – Kościołem katolickim, do którego należało 32% ludności i Kościołem ewangelickim – obejmującym 64% populacji. Bezwyznaniowość oficjalnie deklarowało 0,9% społeczeństwa, natomiast pozostałe 3,1% należało do innych wyznań, w tym judaizmu³.

Ważnym zadaniem badawczym jest więc analiza problemu religii i wiary w doktrynie narodowego socjalizmu na podstawie dwóch fundamentalnych dla tego ruchu zbiorów zasad ideologiczno-światopoglądowych, a mianowicie książek: *Mein Kampf* Adolfa Hitlera oraz *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch – geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit* Alfreda Rosenberga, o których już w roku 1936 pisał wspomniany wyżej L. Halban, iż stanowią „podstawowe źródło dla zrozumienia istoty ruchu (...)”⁴.

¹ Należy podkreślić, iż wspomniana „ideowość” ruchu narodowosocjalistycznego oznaczała *de facto* zbrodnicze zamiary wobec poszczególnych nacji w samej Rzeszy, jak i ludności krajów ościennych. Było to pokłosie wprowadzania w życie idei czystości rasowej, tzw. parcia na wschód (*Drang nach Osten*) oraz idei przestrzeni życiowej (*Lebensraum*).

² L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, Lublin 1946, s. 16.

³ Dane zaczerpnięte ze spisu ludności z 16.07.1925 r.; por. F. Ryszka, *Noc i mgła. Niemcy w okresie hitlerowskim*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 102 n.

⁴ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 7.

Warto nadmienić, iż światopogląd narodowosocjalistyczny nie był dla nazistów tylko jakąś wydumaną ideologią. Stanowił on na przykład ważny element szkoleń polityczno-wojskowych kadr gestapo. Świadczy o tym niezbita liczba godzin przyporządkowana poszczególnym zagadnieniom. Na część światopoglądową przewidziano aż 70 godzin, na wojskową 45, a na sportowo-kondycyjną tylko 15⁵. W zachowanych do naszych czasów materiałach szkoleniowych kadr gestapo religia jest definiowana w sposób następujący:

*Religia w ujęciu narodowosocjalistycznym wymaga uznania praw natury, tj. stoimy ponad wszelkimi religiami. Uważamy, że ten obraz świata, ziemia, organizmy zostały stworzone przez siłę, którą jeszcze nazywamy **Bogiem** [podkreślenie autora]. (...) W stosunku do chrześcijaństwa jest ta wizja totalną, owej totalności brakuje chrześcijaństwu, gdzie nie istnieje faktyczny obraz świata. Poza tym prawa natury są tam uznane jedynie powierzchownie, zaś faktycznie chrześcijanin jest odwodzony przez kościelnych dogmatyków od naturalności. Istnieje zatem sprzeczność. Człowiek i Bóg, fizyczność i metafizyczność są w ujęciu narodowosocjalistycznym od siebie zależne⁶.*

Ponadto naziści byli zdania, że każda rasa posiada własną wizję Boga. W przypadku narodu niemieckiego była to wizja ukierunkowana na stosunek: Bóg, natura, człowiek⁷.

⁵ Materiały światopoglądowe ze szkoleń kadr gestapo, zagadnienia tematyczne, siatki godzin; IPN Ld 1/7755, k. 22–34.

⁶ Materiały światopoglądowe ze szkoleń kadr gestapo pt. *Wpływ światopoglądu narodowosocjalistycznego na obszary życia*; IPN Ld 1/7755, k. 4–16.

⁷ *Ibidem*.